

ВКЛАДНІ РЕЧІ АДАМА КИСЕЛЯ – КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДИ (1649–1653 рр.) У ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У збірці НМІУ зберігається чимало козацьких дорогоцінних речей, які представники української еліти дарували до церков і монастирів. Ці вклади різноманітні як за виготовленням, так і за призначенням. Частина з них виконана на замовлення і коштом вкладників, частина подарована з особистих скарбів. Традиція дарування церковним установам коштовних предметів здебільшого пов'язана з відмолюванням гріхів вкладника, а також із вшануванням пам'яті померлих та загиблих родичів та товаришів-козаків. Більшість таких предметів має вкладні написи, в яких вказувалась назва церкви, ім'я вкладника і час дарування. Таким чином, ктитор* церкви увічнював своє ім'я і намагався зробити неможливим вилучення свого подарунка з храму. Священники в свою чергу намагалися віддячити своїм покровителям: відмолювали гріхи, вносили їх родичів до "пом'яників", благословляли на добрі справи, надавали місця в церквах і біля церков під поховання померлим та загиблим ктиторам.

Козацька старшина за свій кошт будувала храми, а іноді й цілі монастирі, стаючи основними ктиторами. Нові споруди потребували церковного наповнення, яке здебільшого виготовлялось місцевими майстрами, що в свою чергу вело до розвитку мистецтва в Україні. Найбільшого розмаху козацьке меценатство набрало у XVII-XVIII ст. Не випадково найкращі, найкоштовніші вклади належали козацькій верхівці, адже саме в її розпорядженні нагромаджувалися величезні матеріальні цінності. Крім виробів із срібла і золота, дарували і коштовний літургійний одяг, який виготовлявся умілими і талановитими черницями-рукодільницями багатьох відомих монастирів України. У жіночих монастирських обителях зналися на рукоділлі: шили, пряли, ткали, вишивали шовком, золотою та срібною сухозліткою**, а також займались іконо-

* Ктитор (від грец. – *засновник*). Ктиторство – заснування і господарське забезпечення церкви.

** Вишивка коштовних тканин золотою та срібною ниткою отримала назву гаптування.

писом. Особливо виділялось і користувалось великою пошаною мистецтво гаптування. Шиті роботи розглядались як дорогі вклади до монастирів, церков.

У музейній колекції зберігаються унікальні зразки гаптованого літургійного одягу середини XVII ст. Серед них – риза та епитрахиль, які були подаровані як коштовний вклад від щедрого земляка – волинського шляхтича, а згодом поважного воеводи київського Адама Киселя до рідної церкви у с. Низкиничі (нині Іваничівського р-ну Волинської обл.). Ці речі надійшли до музейної збірки у 1960 р. за розпорядженням Уповноваженого Ради в справах православної церкви Петренка М.З.¹

Твори літургійного шитва – синтетичні, оскільки в їх виконанні для створення рисунку беруть участь живописці, які виконували “прориси” та малювали для рукодільниць, а також самі гаптувальниці, які доводять у матеріалі і увиразнюють техніку зображень. Яскраві зразки літургійного шитва відігравали певну змістовну роль і значення у сюжетно-символічній структурі, яка включала всі елементи – від загальної системи монументально-декоративних розписів, іконостасного комплексу, до композиції конкретно взятих зразків: ризи, епитрахилі, покрівців-“воздухів”, плащаниць, тощо².

Пам'ятки – дарунки від Адама Киселя вражають вишуканістю художньо-стилістичних засобів шитва. Риза належить до верхнього одягу священика, і за своїм внутрішнім змістом і значенням є символом праведності й духовної радості (рис. 1). Виго-

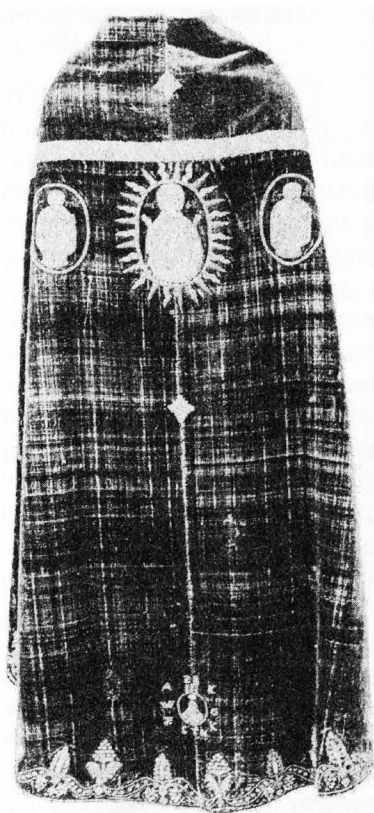

Рис. 1. Риза. Невідомий майстер. Середина XVII ст. Оксамит, картон, золоті та срібні нитки. Ткання, шиття, гаптування

товлена вона з оксамиту червоного кольору, має форму намету, на тлі якого мерехтять золоті і срібні нитки. Це створює піднесено-святковий настрій. На її оплліччі збереглася унікальна одноярусна композиція, яка вражає своєю цілісністю і узгодженістю декоративних можливостей гаптарства. Українське гаптування протягом XVI-XVII ст. оперувалося невеликим колом сюжетів. Найбільше поширення в оздобленні фелонів, риз мали дійсусні, пророчі композиції. На музейній пам'ятці, в центрі оплліччя яскраво вирізняється ікона “Знамення”, що становить одну із центральних композицій дійсусного ряду. По обидві сторони від неї, в овальних картушах майстерно вигаптувані в техніці “за лічбою” постаті святих – св. Григорія Богослова з книгою в руках ліворуч та св. Іоанна Златоуста праворуч. Слід зазначити, що гаптовані фігурки святих мають рельєфне зображення. Вони виготовлені як змінні прикраси-медальйони, які по мірі зношення замінювали іншими. Про це свідчать шви від пришивання деталей на зворотній стороні виробу. У нижній частині подолу ризи обрамлено широкою смугою рослинного орнаменту з пишних, стиглих грон винограду, листя і лози. Майстрині наче голкою розписали дорогоцінний оксамит. Цей експонат має цінність як мистецьку, так і історичну. Мистецька полягає в тому, що це складне як в технічному, так і в художньому плані завдання виконане на найвищому професійному рівні і є неперевершеним зразком “живопису голкою”. Загалом, робота надзвичайно декоративна, урочиста, позначена яскраво вираженими рисами барокового стилю, демонструє блиск золота і срібла, передає внутрішню одухотвореність та емоційну піднесеність.

Рис. 2. Гаптований родинний герб Адама Киселя.

Пам'ятка цікава не лише оригінальністю вирішення сюжету й глибиною образів, а й тим, що пов'язана з персоною відомого українського магната. Про це свідчить родинний герб Адама Киселя, який вишитий у техніці “за лічбою” у нижній частині ризи (рис. 2). Він отримав назву “Намет або Свентольдич” і має зображення намету на червоному полі з хрестом і

двома зірками над копулою. Родинна символіка обрамлена вишитим колом, над яким видно три замкові вежі. Цей герб, згідно з твердженням Шимона Окозького, автора гербівника, виданого у Кракові у 1641–1645 рр., пращур Киселя “*рицар Свентольдич*” отримав від київського князя близько 1054 р.³ Першим автором легенди про походження Киселів був, очевидно, префект Києво-Могилянської колегії, з часом митрополит Сільвестр Косів. У передмові до свого “Патерикону” (1635 р.) Косів виводить ім’я Киселів від знаменитого літописного епізоду 897 р., коли кмітливі білогородці, взяті в облогу печенігами, показали наївним посланцям противника колодязі, наповнені киселем і медом, а ті “*подивишася и от града всвояси идоша*”⁴. Ініціатором дотепної вигадки, за версією митрополита Косова (епізод перенесено з Білгорода до Києва), був “*Свентольдич, гетьман війська руського*”, який і отримав відповідне прізвисько *Кисіль*. Патронімічний додаток до свого імені (*Свентольдич*) Адам Кисіль починає вживати з кінця 30-років XVII ст.⁵ Тоді ж згадана легенда набуває широкого визнання, служачи ніби виправданням блискавичного кар’єрного злету Адама Киселя. У цій легенді заслуговує на увагу епізод, який прив’язує Киселів до Київської землі, а не до Волині, і це може служити ще одним доказом київського коріння роду. Не менш цікавими є літери, вишиті польською мовою навколо герба: А, Z, В, К, G, W, Z, К, S, Т, N. Вони читаються як: “*Адам з Брусилова Кисіль, Гнівошович* (фамільне прізвище), *воевода з Києва, староста Носовський*” і тим самим розкривають походження та сходження нагору відомого, а з часом і впливового волинянина Адама Киселя.

Наведемо кілька фактів про його походження та рід. Народився Адам Кисіль 1600 р. у с. Низкиничях (нині – Іваничівського р-ну Волинської обл.) у сім’ї спадкових волинян, православних шляхтичів Григорія Гнівошовича Киселя-Низкиницького і Терези Іваницької. Його пращури – дрібні овруцько-житомирські зем’яни. Житомирська отчина Киселів (Киселівщина) – це, ймовірно, частина Брусилівської волості, від якої Адам Кисіль іменував себе Брусилівським. Але остання здавна належала київським зем’янам тюркського походження – Бутовичам, які також іменувалися “Брусилівськими”.⁶ Родинна традиція Киселів виводить волинську гілку від якогось Олександра (Олехна), що брав участь у феодальних війнах 40-х років XV ст. Одружений був Олехно з киянкою Немиричівною, що додатково підтверджує

припущення про київські витoki роду. Основа волинського маєтку Киселів – це вислужені села Низкиничі і Дорогиничі, отримані згадуваним Олехном від волинського князя Свидригайла орієнтовно в середині XV ст.⁷ Стрімкий політичний злет Адама Киселя здійснювався за підтримки товариша студентських літ, сина засновника Замоїської академії, а згодом впливового протектора Томаша Замоїського, який посприяв старому товаришеві, тим більше, що і польський король Владислав IV ставився до молодого Киселя з прихильністю. Тоді ж саме він і отримує, почергово, ряд високих урядових посад, що відкрили йому шлях до сенату. Кисіль починає дипломатичну кар'єру у комісії по розв'язанню польсько-російських поземельних суперечок на Чернігово-Сіверщині протягом 1634-1635 р. і за це обіймає посаду чернігівського підкоморія (1633–1639 р.) та отримує у власне володіння багате староство носовське⁸. З 1639 по 1645 р. він є чернігівським каштеляном, київським каштеляном (1645–1648 р.), брацлавським (1648 р.) і нарешті київським воєводою (1649–1653 р.). Не менш стрімко зростали і маєтки. Скромному власнику спадкового с. Низкиничі Володимирського повіту на Волині, що складалося з 37 димів, яким ми бачимо Киселя в його заповіті 1621 р. та в подимному тарифі 1629 р.⁹, наприкінці життя належить 65 поселень, у тому числі 37 на Волині, 18 – на Київщині, 7 – на Чернігівщині і 3 – у Белзькому воєводстві з річним прибутком – 150 тис. золотих¹⁰. Зі зміною суспільного і майнового становища міняється і родовий герб впливового пана: замість печатного знаку у традицій-

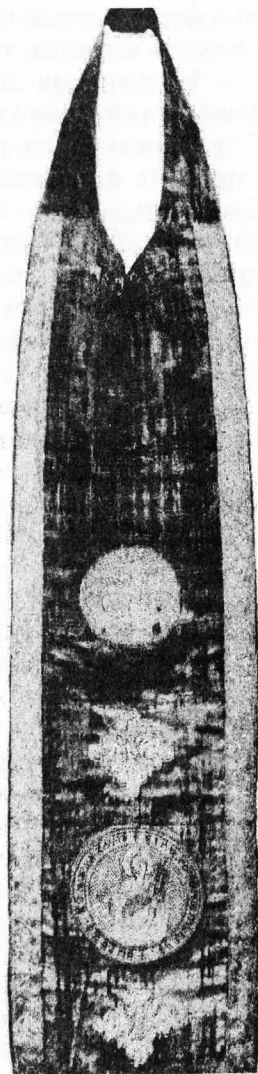

Рис. 3. Спітрахіль. Невідомий майстер. Серед. XVII ст. Оксамит, картон, золоті та срібні нитки, олія. Ткання, шиття, живопис.

них формах власницького клейма Адам Кисіль і його родичі починають вживати герб власний *"Намет або Свентольдич"*.

Цікавою за художнім та історичним значенням є і вкладна епитрахиль (з грецької – "та, що на шиї") (рис. 3). Вона – невід'ємна частина священного вбрання¹¹ і має вигляд стрічки з вишитими хрестами. Епитрахиль знаменує собою благодать Божу і тому без неї священнослужитель не здійснює богослужіння чи священнодійства. Ця пам'ятка виготовлена також з червоного оксамиту, прикрашена двома гаптованими нашивними медальйонами, між якими видно майстерно виготовлені 4-х кінцеві хрестики з блискітками. Медальйон у верхній частині прикрашає композиція – "Голгофський Хрест з предстоячими". Праворуч хреста – Богоматір, ліворуч – постать св. Іоанна Богослова. Для них характерна витонченість пропорцій та тонке моделювання облич. Слід зазначити, що в цій роботі обличчя святих не вишиті, а написані олійними фарбами. Це наводить на думку про те, що над нею працювали не тільки гаптувальниці, а й живописці. Середовище сюжету Голгофи передає смиренно-притихлу ауру християнської моралі.

Інший медальйон, у нижній частині виробу, має круглу форму і прикрашений майстерно вигаптуваною фігурою св. Романа Солодкоспівця, улюбленого персонажа іконографічного сюжету Покрови, який оспівував влахернське диво (рис. 4).

Рис. 4. Сюжет із зображенням Романа Солодкоспівця. Картон, золоті та срібні нитки. Шиття, гаптування.

По колу, навколо нього вишитий напис: "КОНЪДАКОМЪ БІСИ РОМАНЪ ПЕВЕЦЪ ТВОРЕЦЪ". Червоний колір оксамитового тла чудово виявляє і підкреслює ошатність зображень, шитих золотом і сріблом. Епитрахиль, за художніми властивостями, має прикладне, ужиткове застосування, дає можливість відчутти рукотворність гаптування, наближує шитво до творів декоративного мистецтва. За історичним значенням, ця пам'ятка належить до робіт, де іконографічний сюжет Покрови, який символізує захист християн від іновірців і прославляє українське козацтво, знайшов своє вті-

лення в гаптарському мистецтві. Вказана іменна річ висвітлює ктиторську та благодійницьку діяльність відомого волинянина. Для освячення свого панування, за традиціями тих часів, Адам Кисіль, як набожна людина і щедрий благодійник Православної церкви заснував ряд церков і монастирів в межах своїх володінь. Серед них – Максаківський Преображенський чоловічий монастир (1642 р.)¹² в чернігівському маєтку поблизу м. Борзни та Свято-Успенський Низкиницький чоловічий монастир (1643 р.) в родовій обителі на Волині, відроджений в сучасні часи¹³. Серцем обителі став мурований храм Успіння Пресвятої Богородиці, який на момент заснування мав назву Покровського, тому й на епітрахилі розміщений сюжет із улюбленим персонажем ікони Покрови. До цього храму й були подаровані дорогоцінні іменні вклади від щедрого земляка-мецената. Там вони й зберігались, доки у 1961 р. храм закрили і всі церковні цінності були передані до музеїв України. Так поповнилась колекція НМІУ вкладними речами відомого політичного і державного діяча, одного з чотирьох православних сенаторів Речі Посполитої напередодні Війни за незалежність України (1648–1654 р.). Ідеалізуючи республіканські порядки, за якими жила політична еліта Польщі, князь щиро вірив у можливість громадянського миру між польською шляхтою та українським козацтвом і доклав чимало зусиль до їхнього замирення, проте виявився чужим для обох сторін. Він стійко захищав віру земляків та її права перед урядом Польщі¹⁴. 1653 р. Адам Кисіль помер і був похований у родинному монастирському храмі, в боковому вівтарі св. вмч. Георгія Переможця. Над могилою споруджено монументальний надгробок: виконана до колін скульптура Адама Киселя стоїть у склепінчастій ніші, прикрашеній орнаментом з елементами військової символіки. У склепі зберігалась виготовлена з олова старовинна домовина із рештками спочилого¹⁵. Обитель у Низкиничках стала гідним пам'ятником князю, охоронцем його могили, місцем молитви за душу благодійника¹⁶. Після закриття храму (1961 р.), сюди увірвалися молоді богоборці, спаплюжили вівтар, відкрили саркофаг, розкидали рештки спочилого, скинули на підлогу надгробну скульптуру князя, від чого вона розкололася. З часом, після довготривалого розслідування, львівські фахівці відреставрували низкиницькі сакральні пам'ятки. Впродовж 1987–1994 р. служіння

настоятеля храму ніс майбутній владика Павел (Лебедь), нині архієпископ Вишгородський, вікарій Київської митрополії, намісник Києво-Печерської Лаври. Рішенням Священного Синоду УПЦ від 28 жовтня 1997 р. при храмі відроджено монастир.

Рис. 5а. Фелонь священника (фрагмент). Невідомий майстер. Середина XVII ст. Оксамит, золоті та срібні нитки. Шиття "за лічбою", гаптування. (Фонди НКПЗ).

Ці вкладні речі, які збереглися до нашого часу складно ідентифікувати через відсутність дарчих написів, поміток, клейм. У 2004 р. вони були відреставровані музейним художником-реставратором Мінжуліною Т.В., якій вдалося усунути потертості, ліквідувати розриви тканини¹⁷. За художньо-стилістичними ознаками українського шитва вони належать до XVII ст. Щодо місця їх виготовлення, визначення можливе лише за припущенням. Порівнюючи зразки літургійного шитва музейної збірки та атрибутовані тканини з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПЗ № КПЛ Т – 208; Т – 978; Т – 148) (рис. 5а-б), можна припустити, що описані речі виготовлені у майстерні Київського Вознесенського (Печерського) монастиря, який впродовж XVII ст. був визначним осередком гаптарського мистецтва.

Рис. 5б. Фелонь священника. Загальний вигляд.

Особливо цікаві спогади про монастир залишив арабський мандрівник – архидиякон Павло Алепський, що відвідав його у 1654 р.: “Цей монастир упоряджений, в ньому більше як 50 або 60 черниць і всі вони вельможного походження. Більшість цих черниць з багатих та давніх польських родин, ігуменя належить до родини самого польського короля”¹⁸. Ця інформація може послужити аргументом доказу на користь цієї обителі, адже аббревіатура титулів Адама Киселя вишита на ризі польською мовою. З таким завданням могли впоратись тільки добре обізнані і освічені майстрині, яких було багато саме у Вознесенському монастирі. У середині XVII, за описом П. Алепського, при монастирі існувала школа, де підростаючі черниці отримували певне виховання, тобто Вознесенський монастир був значним мистецьким центром, в якому виховували з дитинства. Тут навчали гаптувати й різних ремесел. Черниці й вихованки монастиря вільно відвідували Києво-Печерську лавру. Тож, атмосфера монастиря, а також його розташування навпроти Києво-Печерської лаври, де працювали іконописці й гравери, формували основні прийоми художнього стилю українського гаптарства XVII ст. Митці лаври, безперечно, брали участь у розробці “прорисів” для шитва. Ці данні є ще одним аргументом доказу на користь Вознесенської майстерні, адже вкладні речі, зокрема епитрахиль, містить тонкість і майстерність живописної роботи. У майстернях Вознесенського монастиря замовлялися найвідповідальніші і найкоштовніші вклади до Києво-Печерської лаври й інших відомих церков і монастирів. Тож, настільки впливова і поважна особа, як київський воєвода Адам Кисіль (1649–1653 р.) міг замовити у прославленому своєю майстерністю авторитетному Вознесенському монастирі високої якості гаптовані роботи для родинної волинської обителі.

Унікальність цих пам'яток ще й в тому, що вони передають історичні події через сприйняття безпосередніх їх учасників і створюють для нас можливість глянути на минулі часи їх очима, ніби зсередини, з уяви тих людей про себе і оточуючий світ, і зробити більш узагальнюючі висновки історико-культурного характеру.

Примітки:

¹ НМІУ. – Інвентарна книга тканин. – Т. VIII, – № 6270–6660. Запис про речі (Т – 6484, 6485) здійснено 06.08.1960 р.

- ² Кара-Васильєва Т.В. Мистецтво монастирського шитва // Україна – козацька держава. – К., 2007. – С. 1012.
- ³ Niesiecki S.J. Herbarz polski. – 1840. – Т. 5. – S. 95 – 98; Яковенко Н.М. Українська шляхта. – К., 1993. – С. 198.
- ⁴ Сазонова Л.І. Русская старопечатная литература XVI – первая четверть XVIII в.: Тематика и стилистика предисловий и послесловий. – М., 1981. – С. 173; Яковенко Н.М. Вказ. праця. – С. 198.
- ⁵ Sysyn F.E. Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil, 1600 – 1653. – Cambridge (Mass.), 1985. – P. 258.
- ⁶ Яковенко Н.М. Вказ. праця. – К., 1993. – С. 197.
- ⁷ Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. Т. 1. – С. 402.
- ⁸ Новицкий И. Адам Кисель, воевода киевский // Киевская старина. – 1885. – Октябрь. – С. 205.
- ⁹ Каманін М. Три тестаменти Адама Киселя // Україна. – 1918. – Кн. 1–2. – С. 57–60; Яковенко Н.М. Вказ. праця. – С. 198.
- ¹⁰ Яковенко Н.М. Там само.
- ¹¹ Практична енциклопедія православ'я. – СПб., 2003. – С. 205.
- ¹² Лазаревский А. К портрету Адама Киселя // Киевская старина. – 1885. – Август. – С. 748.
- ¹³ Краткие сведения о монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 140–141.
- ¹⁴ Ричков П., Луц В. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. – К., 2004. – С. 124–126.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Свистун В. Свято-Успенському Низкиницькому монастирю – 360 // Вісник прес-служби УПЦ. – Вип. 25 (жовтень). – 2003. – С. 38–39.
- ¹⁷ НМІУ. – Сектор обліку. – Книга обліку „Реставратори”. – Т. 1. – 2005.
- ¹⁸ Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1897. – Вып. 2. – С. 15–20.